

Κοινωνική εργασία και κοινωνική αποστέρηση

Αν και δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός ορισμός για το τι είναι η κοινωνική αποστέρηση, ως έννοια εν γένει περιγράφει μια συνθήκη όπου ένα άτομο, μια οικογένεια ή μια κοινότητα, στερείται όσα χρειάζεται για να έχει μια αξιοπρεπή ζωή, όπως η εργασία, τα χρήματα και η επαρκής στέγαση, και κατά συνέπεια τη δυνατότητα άσκησης θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως, για παράδειγμα, το δικαίωμα στην παιδεία, την υγεία κ.ά. Θα έλεγε κανείς ότι πρόκειται για έναν αρνητικά φορτισμένο όρο, από την άποψη ότι εστιάζεται σε αυτό που στερούνται οι άνθρωποι και όχι σε αυτό που έχουν· στις δυνάμεις, στους πόρους και γενικώς στις δυνατότητες που διαθέτουν ή μπορούν να αποκτήσουν, παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν. Άλλωστε, η κοινωνική αποστέρηση συνδέεται ευθέως με τον κοινωνικό αποκλεισμό, δεδομένου ότι μοιράζονται μια παρόμοια εστίαση στην αδυναμία των ατόμων να συμμετέχουν πλήρως στη ζωή της κοινότητας ή της κοινωνίας (Chandola & Conibere, 2015). Ασφαλώς, οι δύο έννοιες δεν ταυτίζονται. Μολονότι ποικίλες όψεις της κοινωνικής αποστέρησης, όπως, λόγου χάρη, η φτώχεια ή το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης, οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό, όπως ασφαλώς και το αντίστροφο, υπάρχουν και άλλοι λόγοι που ένα άτομο ή μια ομάδα ανθρώπων οδηγείται στο περιθώριο (π.χ. ο ρατσισμός, τα προβλήματα ψυχικής υγείας κ.ά.). Αντίστοιχες διαφορές μπορεί να εντοπίσει κανείς και σε ό,τι αφορά τους τρόπους μέτρησης: στην περίπτωση της κοινωνικής αποστέρησης¹, αν και οι σχετικές μετρήσεις περιλαμβάνουν ποικίλους κοινωνικο-οικονομικούς δείκτες, όπως, για παράδειγμα, το προσδόκιμο ζωής, το επίπεδο εκπαίδευσης και το εισόδημα, κατά κύριο λόγο εστιάζονται στην έλλειψη υλικών ή οικονομικών πόρων που συμβάλλουν στην έλλειψη κοινωνικής συμμετοχής (Myck et al., 2015). Αντίθετα, η μέτρηση του κοινωνικού αποκλεισμού εξετάζει την έλλειψη συμμετοχής σε ένα ευρύτερο φάσμα κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών δραστηριοτήτων (Levitas et al., 2007).

Ωστόσο, παρά τις επιμέρους διαφορές, που προαναφέρθηκαν, στην πράξη πολλές κοινωνικές ομάδες συνήθως υφίστανται τόσο την κοινωνική αποστέρηση όσο και τον κοινωνικό αποκλεισμό, όπως βεβαίως και διακρίσεις. Πολύ δε περισσότερο η στενή σύνδεση της κοινωνικής αποστέρησης με τον κοινωνικό αποκλεισμό, την

1. Βλ., για παράδειγμα, τον δείκτη που αφορά το ποσοστό των ατόμων με σοβαρή υλική και κοινωνική αποστέρηση (severe material and social deprivation), ο οποίος έχει διαμορφωθεί για την παρακολούθηση και αξιολόγηση των στόχων της στρατηγικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης «Ευρώπη 2030». Η εν λόγω στρατηγική αποσκοπεί στη μείωση του πληθυσμού, που ζει σε συνθήκες φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού στην ΕΕ, κατά 15 εκατομμύρια άτομα, με τα πέντε εξ αυτών να αφορούν παιδιά νεότερα των 16 ετών (<https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index>).

περιθωριοποίηση, τις διακρίσεις και το κοινωνικό στίγμα, σε αρκετές περιπτώσεις, οδηγεί σε έναν φαύλο κύκλο κοινωνικής αποστέρησης, περιθωριοποίησης και απομόνωσης, που δυνητικά επηρεάζει, μεταξύ άλλων, το επίπεδο ψυχικής υγείας των ανθρώπων, ως συνέπεια της στέρησης που βιώνουν τα άτομα και οι ομάδες από βασικές λειτουργίες της κοινωνίας, όπως η απασχόληση, το εισόδημα, η στέγη, οι κοινωνικές επαφές, η εκπαίδευση κ.ά. (Corrock & Dunn, 2010· Hudson, 2005· WHO, 2011). Ομοίως, η εν λόγω συνθήκη επηρεάζει την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών, αλλά και την πρόσβασή τους σε υλικούς και μη υλικούς πόρους και την ασφαλή και χωρίς διακρίσεις αλληλεπίδρασή τους με την κοινωνία (Παπαθεοδώρου και συν., 2020). Για παράδειγμα, στη Βρετανία, τα παιδιά που προέρχονται από φτωχές οικογένειες και διαβιούν σε εξαιρετικά υποβαθμισμένες περιοχές γίνονται πολύ πιο συχνά αποδέκτες της παρέμβασης των κρατικών υπηρεσιών παιδικής προστασίας συγκριτικά με άλλες οικογένειες, που δεν βιώνουν συνθήκες κοινωνικής αποστέρησης (Morris et al., 2018). Το γεγονός αυτό, σύμφωνα με τους Morris και συνεργάτες (2018), συνδέεται ευθέως με την αδυναμία αναγνώρισης –και κυρίως της αντιμετώπισης– των δομικών αιτιών, που οδηγούν αρκετές από τις εν λόγω οικογένειες στη φτώχεια και την ανεπαρκή φροντίδα των παιδιών τους.

Τις συνέπειες της κοινωνικής αποστέρησης μπορεί να τις εντοπίσει κανείς σε κοινωνικές ομάδες οι οποίες, συνήθως, στη σχετική βιβλιογραφία αναφέρονται ως «ευπαθείς ομάδες», όπως, λόγου χάρη, τα άτομα με αναπηρία ή τα άτομα τρίτης ηλικίας κ.ά. Ασφαλώς, η σύνδεση ενός ή περισσότερων χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων των ανθρώπων με την κοινωνική αποστέρηση δεν θα πρέπει να οδηγεί σε μια εσφαλμένη άποψη σχετικά με την αιτιολογική τους σύνδεση. Κοντολογίς, μολονότι, για παράδειγμα, η αναπηρία περιορίζει τις δυνατότητες, όπως και την ποιότητα ζωής των ατόμων με αναπηρία, δεν συνιστά αυτή καθαυτή την πραγματική αιτία της κοινωνικής αποστέρησης. Η κοινωνική αποστέρηση, αλλά και ο αποκλεισμός που βιώνουν τα μέλη διάφορων κοινωνικών ομάδων, όπως τα άτομα με αναπηρία ή τα άτομα τρίτης ηλικίας, συνιστούν κοινωνικά κατασκευασμένα προβλήματα, από την άποψη ότι για αυτά ευθύνεται ο τρόπος που η ίδια η κοινωνία αντιλαμβάνεται και αντιμετωπίζει την αναπηρία ή την τρίτη ηλικία. Υπό αυτό το πρίσμα, η κοινωνική αποστέρηση που βιώνουν τα άτομα με αναπηρία και οι φροντιστές τους συνδέεται ευθέως με το υψηλό κόστος διαβίωσης σε έναν κόσμο που φαίνεται να μην έχει φτιαχτεί για αυτούς, την ανεπαρκή κάλυψη των ποικίλων αναγκών τους εξαιτίας των πενιχρών παροχών που τους προσφέρει το σύστημα κοινωνικής προστασίας, αλλά και του αποκλεισμού τους από την αγορά εργασίας (Alcock, 2006). Επιπλέον, την προαναφερθείσα συνθήκη επιβαρύνει και η στάση της κοινωνίας απέναντι στα άτομα με αναπηρία, η οποία, για παράδειγμα στη χώρα μας, φαίνεται να αντιλαμβάνεται την αναπηρία ως ένα ιδιωτικό κατά βάση πρόβλημα, που προξενεί θλίψη, θυμό, απελπισία από την πλευρά των γονιών και αισθήματα οίκτου, συμπόνιας, φιλανθρωπίας ή και ενίοτε εχθρικές συμπεριφορές από την πλευρά της κοινωνίας και τα οδηγεί στο περιθώριο και σε ειδικές δομές, όπως τα ειδικά σχολεία (Καρα-

γκούνης, 2018). Ταυτόχρονα, η αντίληψη της κοινωνίας, σχετικά με το τι συνιστά κοινωνικό πρόβλημα και τι όχι, είναι αυτή που σε μεγάλο βαθμό προσδιορίζει τα μέσα, τους τρόπους, τους πόρους και την ευελιξία που διαθέτουν τα επιμέρους συστήματα κοινωνικής προστασίας ώστε να αντιμετωπίσουν τις συνθήκες κοινωνικής αποστέρησης που βιώνουν επιμέρους ομάδες του πληθυσμού.

Σε κάθε περίπτωση, οι συνέπειες της κοινωνικής αποστέρησης χρήζουν αντιμετώπισης και καθιστούν αναγκαία την κάλυψη των ποικίλων αναγκών και άμεσων επιπτώσεων που έχουν στην προσωπική, οικογενειακή, επαγγελματική και κοινωνική ζωή των ανθρώπων η φτώχεια, η στέρηση δικαιωμάτων, η άνιση μεταχείριση, η περιθωριοποίηση και οι διακρίσεις. Από την άλλη πλευρά, η συνθήκη της κοινωνικής αποστέρησης προβάλλει ως αναγκαία την ανάληψη κοινωνικής δράσης, την αλλαγή της κοινωνικής πολιτικής και την πραγματοποίηση παρεμβάσεων που υπηρετούν την κοινωνική δικαιοσύνη και αποβλέπουν στην αντιμετώπιση των κοινωνικών αδικιών, της ανισότητας και των διακρίσεων και των αιτιών της κατάστασης (Sánchez-Valverde, 2013· Thompson, 2020). Παρά τις αναπόφευκτες διαφορές που χαρακτηρίζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο δρουν (McDonald et al., 2003), η καθημερινή πρακτική των κοινωνικών λειτουργών θα έλεγε κανείς ότι αποτυπώνει τη διπλή αυτή εστίαση: αφενός, την αναγκαιότητα αντιμετώπισης του επείγοντος και των άμεσων συνεπειών της κατάστασης και, αφετέρου, την αναγκαιότητα ανάληψης δράσης που αποσκοπεί στην προάσπιση του δικαιώματος για την ισότιμη πρόσβαση όλων σε ευκαιρίες και πόρους και στην κοινωνική αλλαγή. Πράγματι, οι δράσεις των κοινωνικών λειτουργών συνδέθηκαν με την αντιμετώπιση της κοινωνικής αποστέρησης ήδη από τα πρώιμα στάδια της εμφάνισης του εν λόγω επιστημονικού πεδίου και επαγγέλματος, μέσα από τη δράση των φιλικών επισκεπτών (friendly visitors), αλλά και του κινήματος κοινωνικής αποκατάστασης (social settlements movement), που –παρά τις αρκετά διαφορετικές οπτικές και πρακτικές που ακολούθησαν– στο σύνολό τους επιχειρήσαν να αντιμετωπίσουν τις συνθήκες κοινωνικής αποστέρησης που βίωναν μετανάστες, άνεργοι, φτωχοί κ.ά. Εξάλλου, σήμερα, η συντριπτική πλειονότητα των ανθρώπων που απευθύνονται στις κοινωνικές υπηρεσίες και τους κοινωνικούς λειτουργούς που τις στελεχώνουν αντιμετωπίζουν συνθήκες κοινωνικής αποστέρησης, φτώχειας, καταπίεσης και διακρίσεων – φαινόμενα στενά συνδεδεμένα με την κοινωνικο-οικονομική τάξη, το φύλο, τη «φυλή», την αναπηρία και άλλους παράγοντες (Thompson, 2009). Σε αυτή τη συνθήκη, οι κοινωνικοί λειτουργοί, αξιοποιώντας τα μέσα και τις πολιτικές που τους παρέχει η πολιτεία, οργανώνουν παρεμβάσεις που επιχειρούν να ανταποκριθούν στις ποικίλες στερήσεις, τις ανάγκες και τα προβλήματα που βιώνουν οι απευθυνόμενοι σε αυτούς. Από την άποψη αυτή, όπως σημειώνει ο Thompson (2009), η κοινωνική εργασία φαίνεται να λειτουργεί με έναν τρόπο που παραπέμπει σε μια προσπάθεια επιδιόρθωσης ή επούλωσης των προβλημάτων που δημιουργήθηκαν από αποτυχίες, κενά και αστοχίες των πολιτικών συστημάτων και της κοινωνικής πολιτικής. Όπως, για παράδειγμα, η αντιμετώπιση της παραβατικότητας, που, ως φαινόμενο, μαρτυρεί την αποτυχία του

εκπαιδευτικού συστήματος, των πολιτικών απασχόλησης, αλλά και συνολικότερα του κράτους πρόνοιας, το οποίο αδυνατεί να εκπληρώσει τον πρωτεύοντα στόχο του, την εξασφάλιση, δηλαδή, της ευημερίας όλων των πολιτών (Thompson, 2009: 6). Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, οι κοινωνικοί λειτουργοί δεν κάνουν μόνο αυτό. Προτάσσοντας την αξία της κοινωνικής δικαιοσύνης, στοχεύουν στην ενίσχυση της κριτικής ικανότητας, της αυτοπεποίθησης, των δεξιοτήτων, της αυτοοργάνωσης και της συλλογικής δράσης των άμεσα ενδιαφερομένων για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων και των αιτημάτων τους, ενθαρρύνουν την κοινωνική αλληλεγγύη και διεκδικούν την προώθηση αλλαγών σε ένα ευρύτερο, δομικό επίπεδο για την αντιμετώπιση των αιτιών της κοινωνικής αποστέρησης.

Ο συλλογικός αυτός τόμος περιλαμβάνει τέσσερις ενότητες με κείμενα τα οποία επικεντρώνονται σε ποικίλες όψεις της κοινωνικής αποστέρησης και τις οπτικές μέσα από τις οποίες επιμέρους επιστήμες, και κυρίως η κοινωνική εργασία και οι κοινωνικοί λειτουργοί που την ασκούν καθημερινά, μελετούν, αναλύουν και αποκρίνονται στις στερήσεις και στα αιτήματα όσων απευθύνονται σε αυτούς, υπερασπιζόμενοι –για αυτούς και μαζί με αυτούς– το δικαίωμα της ισότιμης συμμετοχής τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι.

Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη ενότητα του βιβλίου αφορά την άσκηση της κοινωνικής εργασίας σε περιόδους κρίσης, όπως είναι αυτή της οικονομικής κρίσης, της προσφυγικής κρίσης, της υγειονομικής κρίσης, της κλιματικής κρίσης και των πολεμικών συρράξεων. Οι τελευταίες, μολοντί δεν μας αφορούν άμεσα, έχουν πολύ συγκεκριμένες συνέπειες (και) στη χώρα μας σε ποικίλους τομείς, όπως, για παράδειγμα, ο πόλεμος στη Συρία που πυροδότησε τον ξεριζωμό χιλιάδων προσφύγων, σημαντικός αριθμός των οποίων εξακολουθεί να καταφθάνει στην Ελλάδα. Στο σύνολό τους, οι κρίσεις αυτές συνθέτουν μια παρατεταμένη συνθήκη αβεβαιότητας για την ελληνική κοινωνία, γεγονός το οποίο εύλογα θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι αναιρεί και τον βραχύχρονο χαρακτήρα της κρίσης, που συνθήκως συνοδεύει τους σχετικούς ορισμούς του όρου. Σε κάθε περίπτωση, η εν λόγω συνθήκη επηρεάζει άτομα, ομάδες, κοινότητες, αλλά και την κοινωνία συνολικά, με πολύ απτές συνέπειες τόσο σε κοινωνικο-οικονομικό και ψυχολογικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο πολιτικών που επιχειρούν να βελτιώσουν ή και να αντιμετωπίσουν με αποτελεσματικό τρόπο τις άμεσες και μακροπρόθεσμες συνέπειές της. Ενδεικτικό δείγμα των συνεπειών των προαναφερθέντων κρίσεων που συνεχίζει να βιώνει η ελληνική κοινωνία, αρχής γενομένης από την προηγούμενη δεκαετία, με αφορμή τις πολιτικές λιτότητας που εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο των τριών διαδοχικών μνημονίων που υπογράφηκαν για την παροχή αντίστοιχων δανείων διάσωσης της ελληνικής οικονομίας, αποτελούν τα ευρήματα πλήθους ερευνών που πραγματοποιήθηκαν την εν λόγω περίοδο (βλ. ενδεικτικά Kallinikaki, 2015· Karanikolos et al., 2013· Πετμεζίδου και συν., 2015). Τα ευρήματα αυτά αποτυπώνουν την εκρηκτική αύξηση της φτώχειας και της ανεργίας και τη δραστική μείωση των δημόσιων δαπανών, γεγονός που οδήγησε στην κατάρρευση του βιοτικού επιπέδου και σε

μειωμένα επίπεδα υγείας και ψυχικής υγείας, ενώ παράλληλα αυξήθηκαν οι δείκτες θνησιμότητας και νοσηρότητας και μειώθηκε το προσδόκιμο ζωής. Το γεγονός ότι παρά τη λήξη των μνημονίων το 2018 ο πληθυσμός που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού ανέρχεται σε ποσοστό 26,3% του συνολικού πληθυσμού (2.722.000 άτομα), ενώ ο κίνδυνος παιδικής φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (που αφορά παιδιά 0-17 ετών) είναι υψηλότερος σε σχέση με αυτόν των ενπλίκων και αγγίζει το 28,1% (ΕΛΣΤΑΤ, Μάιος 2023²), επιβεβαιώνει τον σοβαρό κοινωνικο-οικονομικό αντίκτυπο που είχε η οικονομική κρίση, όπως βεβαίως στη συνέχεια και η υγειονομική κρίση, σε κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο.

Ωστόσο, οι συνέπειες της παρατεταμένης αυτής συνθήκης επηρέασαν και εξακολουθούν να επηρεάζουν από πολλές απόψεις, μεταξύ άλλων, και την άσκηση της κοινωνικής εργασίας. Επί παραδείγματι, οι δραματικές επιπτώσεις των πολιτικών λιτότητας, που προαναφέρθηκαν, οδήγησαν στην εξίσου δραματική αύξηση των κοινωνικών αναγκών και αιτημάτων για βοήθεια από τις κοινωνικές υπηρεσίες, δημιουργώντας μια εξαιρετικά πιεστική συνθήκη για τους κοινωνικούς λειτουργούς (Καλλινικάκη, 2012· Pentaraki, 2017). Οι τελευταίοι κλήθηκαν να ανταποκριθούν σε αυτή την αύξηση έχοντας εξαιρετικά περιορισμένους πόρους και επιλογές στη διάθεσή τους, λόγω της απότομης διάλυσης ενός συστήματος κοινωνικής προστασίας ήδη αδύναμου, ανεπαρκώς χρηματοδοτούμενου και αρκετά διαφορετικού, σε σχέση με τις οργανωτικές αρχές ενός κράτους ευημερίας (Petmesidou, 2011, 2013). Τα δε αποσπασματικού και ανακουφιστικού χαρακτήρα προγράμματα και υπηρεσίες, όπως, για παράδειγμα, το ΤΕΒΑ³, τα κοινωνικά φαρμακεία, τα κοινωνικά συστήματα κ.ά., που προκρίθηκαν από την ελληνική πολιτεία, κυρίως στο τοπικό επίπεδο, προκειμένου να αντιμετωπιστεί μέρος των συνεπειών της οικονομικής κρίσης σε συγκεκριμένες, ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, οδήγησαν σε μια συνθήκη όπου οι κοινωνικοί λειτουργοί καλούνται να ανταποκριθούν καθημερινά σε επιπλέον καθήκοντα, τα περισσότερα από τα οποία ελάχιστα συνδέονται με την κοινωνική εργασία, όπως, λόγου χάρη, η διανομή τροφίμων, φαρμάκων, ρούχων κ.ά. Ομοίως, οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν πιο πρόσφατα εξαιτίας της πανδημίας, σε μεγάλο βαθμό ανέτρεψαν τις καθιερωμένες και εκ του σύνεγγυς πρακτικές εκτίμησης, παρέμβασης και αξιολόγησης των κοινωνικών λειτουργών, αποκαλύπτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο, από τη μια πλευρά, τον υψηλό βαθμό προσαρμοστικότητας και ευελιξίας των κοινωνικών λειτουργών, όπως ασφαλώς και άλλων επαγγελματιών, αλλά, από

2. Αξίζει να αναφερθεί ότι πρόκειται για στοιχεία που αφορούν το 2021 και, ως εκ τούτου, δεν αποτυπώνουν τις συνέπειες της λεγόμενης «ενεργειακής κρίσης», η οποία οδήγησε σε εκθετική αύξηση του κόστους ζωής (βλ. <https://www.statistics.gr/documents/20181/7610c933-1016-8e6f-6100-230c8e9a6f89>).

3. Πρόκειται για το Ταμείο Ευρωπαϊκής Βοήθειας προς τους Απόρους (ΤΕΒΑ), το οποίο εξειδικεύεται στην Ελλάδα μέσω του «Επιχειρησιακού Προγράμματος Επιοικιστικής και Βασικής Υλικής Συνδρομής». Το πρόγραμμα υλοποιείται από τις δημοτικές κοινωνικές υπηρεσίες και παρέχει στους ωφελούμενους τρόφιμα, προϊόντα καθαρισμού και σχολικά είδη (βλ. <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1239&langId=en&intPageId=3614>).

την άλλη, και τις αδυναμίες και τα κενά που υπάρχουν κυρίως στο επίπεδο της οργανωσιακής ετοιμότητας και επάρκειας των κοινωνικών υπηρεσιών στη χώρα μας. Σε κάθε περίπτωση, οι συνεχώς αυξανόμενες κοινωνικές ανάγκες που δημιουργεί η παρατεταμένη αυτή συνθήκη «κρίσης», που εξετάζεται στην εν λόγω ενότητα, όπως και η επίσης συνεχιζόμενη ένδεια πόρων και πηγών βοήθειας, φαίνεται να προδιαγράφουν μια μάλλον απαισιόδοξη προοπτική και θέτουν καίρια ερωτήματα σε σχέση με τον προσανατολισμό των παρεμβάσεων, τα μέσα και τους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνικοί λειτουργοί αναμένεται να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο άμεσο μέλλον. Τα ζητήματα αυτά αποτυπώνονται από τους συγγραφείς της πρώτης αυτής ενότητας με σαφήνεια και πληρότητα, αναπτύσσοντας παράλληλα προβληματισμούς σχετικά με τις διεξόδους και τις δράσεις που σήμερα απαιτούνται.

Η δεύτερη ενότητα εστιάζεται στην άσκηση της κοινωνικής εργασίας με πρόσφυγες και αιτούντες άσυλο κατά την περίοδο της πανδημίας. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η πανδημία Covid-19 ενέτεινε τις προϋπάρχουσες συνθήκες κοινωνικής αποστέρησης που βίωνε ήδη μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και τις σημαντικές στερήσεις, προβλήματα και ανάγκες που αντιμετώπιζαν οι πρόσφυγες (Χολέβα, 2021). Οι κοινωνικοί λειτουργοί που εργάζονταν στο πεδίο κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν ανυπέβλητες προκλήσεις και απροσδόκιστα εμπόδια. Στην περίοδο της πανδημίας, η Ελλάδα, όπως και η Ιταλία, ήταν ήδη οι δύο χώρες με τον μεγαλύτερο αριθμό αιτούντων άσυλο στην Ευρώπη. Ως εκ τούτου, κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων ήρθαν αντιμέτωποι με μια νέα πραγματικότητα, η οποία προστέθηκε σε εκείνη της αναμονής και της αναβολής των σχεδίων μετανάστευσης και επανένωσης με τις οικογένειές τους. Στους φόβους της επιβίωσης ήρθε να προστεθεί και ο φόβος της μόλυνσης, επιτείνοντας περαιτέρω την ήδη υπάρχουσα αβεβαιότητα. Στο πλαίσιο αυτό οι κοινωνικοί λειτουργοί προσπάθησαν να ανταποκριθούν στις πολύπλευρες δυσκολίες σε επίπεδο προσωπικό, κοινωνικό, επαγγελματικό, ορίων, κατανόησης και εφαρμογής πολιτικών (Ramsay, 2020). Οι ίδιοι, βιώνοντας επίσης συνθήκες αβεβαιότητας, εξαιτίας της πανδημίας και των περιοριστικών μέτρων που επιβλήθηκαν, όπως άλλωστε και ο υπόλοιπος πληθυσμός, κλήθηκαν να επιδείξουν επαγγελματισμό, ευελιξία και συνέπεια σε συνθήκες εξαιρετικά αντίξοες, χωρίς ουσιαστική εποπτεία και δυνατότητα ανατροφοδότησης. Την ίδια περίοδο, και ειδικότερα σε αυτή του εγκλεισμού, αυξήθηκαν οι περιπτώσεις οικογενειακής βίας, τόσο στον γενικό πληθυσμό όσο και στις ανοιχτές δομές φιλοξενίας προσφύγων και μεταναστών ανά την επικράτεια, όπως άλλωστε τονίζουν και σχετικές εκθέσεις (βλ. Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων, 2021). Η δε διάθεση απόκρυψης της βίας από την πλευρά των γυναικών, η οποία αποτυπώθηκε, οφείλεται πιθανά στον φόβο για επιπλέον καθυστερήσεις στη διαδικασία ευόδωσης των οικογενειακών σχεδίων μετακίνησης. Σε πολλές περιπτώσεις, οι συγκεκριμένες γυναίκες-θύματα αντιμετώπιζαν ήδη προβλήματα ψυχικής υγείας και, ως εκ τούτου, η βία που υπέστησαν τις έφερε σε ακόμη πιο ευάλωτη κατάσταση, με αποτέλεσμα να χρειάζονται

άμεση υποστήριξη και προστασία (Procter et al., 2022). Επιπλέον, στο ίδιο πλαίσιο προέκυψαν επείγοντα ζητήματα προστασίας των παιδιών, καθώς αρκετά συχνά τα ίδια ήταν όχι μόνο μάρτυρες/παρατηρητές, αλλά και αποδέκτες βίαιων συμπεριφορών.

Η τρίτη ενότητα του βιβλίου περιλαμβάνει εργασίες που η θεματική τους έχει ως επίκεντρο την κοινωνική δικαιοσύνη και τις διακρίσεις. Όπως προαναφέρθηκε, η συνθήκη της κοινωνικής αποστέρησης πυροδοτεί την εμφάνιση των διακρίσεων και των κοινωνικών προβλημάτων, ενώ μπορεί να εξελιχθεί σε έναν λαβύρινθο ή κυκεώνα αδικιών για άτομα, ομάδες και κοινότητες, με απρόβλεπτες διαστάσεις και ψυχοκοινωνικές συνέπειες. Εν γένει, οι κοινωνικές διακρίσεις προσδιορίζονται ως η «συνεχής ανισότητα μεταξύ ατόμων με βάση την ασθένεια, την αναπηρία, τη θρησκεία, τον σεξουαλικό προσανατολισμό ή κατά το μέτρο οποιας άλλης διαφοράς» (Bhugra, 2016: 336). Σύμφωνα με τους Vaughan και Hogg (2014: 358), «οι διακρίσεις συνδέονται με μεγάλο μέρος του πόνου και της ανθρώπινης δυστυχίας στον κόσμο· από περιορισμένες ευκαιρίες και περιορισμένους ορίζοντες μέχρι σωματική βία, ακόμη και γενοκτονία». Στην έρευνα και τη μελέτη των διακρίσεων αξιοποιούνται δύο κυρίως θεμελιώδεις προοπτικές: η ψυχοκοινωνική (a psychosocial perspective) και η μακροκοινωνική (macrosocial perspective), οι οποίες αξιοποιούνται ουσιαστικά ή υπόκεινται ως ευρεία θεωρητική βάση των εργασιών που έχουν ενταχθεί στην ενότητα αυτή. Η ψυχοκοινωνική οπτική εστιάζει στις γνωστικές κυρίως και δευτερευόντως σε συναισθηματικές διεργασίες, ενώ η μακροκοινωνική στις ιδεολογικές και ευρύτερα σε κοινωνικές παραμέτρους (Carrascal, Prevert & Bogalska-Martin, 2012).

Οι διακρίσεις ως μια σημαντική έννοια συμπλέκεται άμεσα με την προβληματική της κοινωνικής δικαιοσύνης. Η τελευταία αποτελεί έναν όρο σταθμό, ο οποίος δημιουργήθηκε πριν από 160 χρόνια και συνδέθηκε με διεκδικήσεις και κοινωνικά κινήματα για μια καλύτερη κοινωνία (Torrecilla & Castilla, 2011). Συνιστά μια «αρχή της κοινής ζωής» (principio de la vida en común) (Montané, 2015: 92), μια ύψιστη διαχρονικά αξία αλλά και αντικείμενο μελέτης των κοινωνικών επιστημών, κεντρικής σημασίας κυρίως για την κοινωνική εργασία (Sánchez-Valverde, 2013). Στην ενότητα αυτή συμπεριλαμβάνονται μια σειρά από επιστημονικές εργασίες οι οποίες εμβαθύνουν σε ιδιαίτερους τομείς, προσφέρουν πολύτιμη κατανόηση και συμβάλλουν στην αντιμετώπιση προβλημάτων που άπτονται της κοινωνικής δικαιοσύνης και των διακρίσεων υπό συνθήκες κοινωνικής αποστέρησης.

Η τέταρτη και τελευταία ενότητα του τόμου εστιάζεται στην παιδική προστασία και τη σχολική κοινωνική εργασία. Η παραβίαση των δικαιωμάτων του παιδιού, όπως και η έκθεση των παιδιών σε συνθήκες βίας, είτε ως θύματα είτε ως παρατηρητές, στην οικογένεια και το σχολείο, συνιστούν βασικές συνέπειες της κοινωνικής αποστέρησης, αλλά και των αλληπάλληλων κρίσεων, που προαναφέρθηκαν, και, ως εκ τούτου, βρίσκονται στο επίκεντρο της δράσης των κοινωνικών λειτουργών, όπως βεβαίως και άλλων επαγγελματιών και φορέων που δραστηριοποιούνται στον χώρο αυτό. Η προστασία των παιδιών, η πρόληψη και η έγκαιρη αντιμετώπιση της βίας

αποτελούν πλευρές της προβληματικής που αναπτύσσεται στην εν λόγω ενότητα υπό το πρίσμα της εφαρμογής των Διεθνών Συμβάσεων για την Προστασία των Παιδιών και των σχετικών νομοθετικών ρυθμίσεων σε εθνικό επίπεδο. Καθοριστικής σημασίας παράγοντας για την επίτευξη του βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού αναδεικνύεται ο συντονισμός και η διεπιστημονική συνεργασία από όλους τους εμπλεκόμενους στην παιδική προστασία φορείς. Στο ίδιο πλαίσιο, κομβικός είναι ο ρόλος του σχολείου και της εκπαίδευσης που αποσκοπεί να συμβάλει στην ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών, ώστε, ανεξάρτητα από το φύλο και την καταγωγή, να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά (N. 1566/1985). Κρίσιμη αναδεικνύεται και η συμβολή της σχολικής κοινωνικής εργασίας, που συμβάλει στην ευόδωση του σκοπού αυτού και στη δημιουργία ενός ασφαλούς χώρου για διδασκαλία και μάθηση για όλα τα παιδιά (Πιλήσης, 2011). Οι συγγραφείς αυτής της ενότητας αναδεικνύουν καίρια ζητήματα αναφορικά με τις προκλήσεις και τις δυσκολίες που ενέτεινε η πανδημία στο πεδίο των προσφύγων αιτούντων άσυλο, εντοπίζουν αποτελεσματικές πρακτικές της κοινωνικής εργασίας και συλλογικές δράσεις. Διερευνούν βασικές έννοιες και προϋποθέσεις αναφορικά με την παιδική προστασία και τη σχολική κοινωνική εργασία.

Ειδικότερα, στην πρώτη ενότητα, ο Βασίλης Ιωακείμιδης και ο Παναγιώτης Δούρος αναλύουν τη φύση και τον χαρακτήρα των επάλληλων κοινωνικών, πολιτικών, περιβαλλοντικών και οικονομικών κρίσεων της τελευταίας δεκαπενταετίας. Οι συγγραφείς εστιάζουν στον τρόπο με τον οποίο οι επάλληλες αυτές κρίσεις επηρεάζουν δυσανάλογα τις διαφορετικές κοινωνικές τάξεις. Ωστόσο, επισημαίνουν ότι, παρά τον συντριπτικό, τόσο στη μορφή όσο και στην ένταση, αντίκτυπο των σύγχρονων επάλληλων κρίσεων, ο τρόπος που αυτές βιώνονται δεν είναι καθολικός. Η Εποχή των Καταστροφών (Age of Catastrophe) χαρακτηρίζεται από πρωτοφανή ανισότητα πόρων, εμπειριών, δυνατοτήτων και ποιότητας ζωής, η οποία επιτείνεται από την κατάργηση του Κοινωνικού Συμβολαίου του 20ού αιώνα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η κοινωνική εργασία φαίνεται να επανορίζει και να επαναξιολογεί τόσο τη θεωρία της όσο και τον χαρακτήρα των παρεμβάσεών της στο πεδίο. Οι συγγραφείς του κεφαλαίου υποστηρίζουν πως ο επανορισμός της κοινωνικής εργασίας οφείλει να υπερβαίνει την ελλειμματική και πεσιμιστική φύση των κοινωνικών πολιτικών που εστιάζουν στην απλή επιβίωση και όχι στη συνολική ανάπτυξη και ουσιαστική ενδυνάμωση των κοινοτήτων. Μέσα από ένα αναλυτικό σχήμα σύνδεσης της κοινωνικής εργασίας των κοινωνικών κινημάτων και των πολιτιστικών πρωτοβουλιών, το κεφάλαιο αυτό περιγράφει και συνθέτει ένα ριζοσπαστικό μοντέλο που νοηματοδοτεί την επανασύνδεση της κοινωνικής δικαιοσύνης και της πολιτιστικής ανάπτυξης ως δύο βασικών πυλώνων άσκησης της κοινωνικής εργασίας.

Στο επόμενο κεφάλαιο η Δήμητρα-Δώρα Τελώνη θέτει το καίριο ερώτημα: Πώς μπορούμε να παρέμβουμε ως κοινωνικές/οί λειτουργοί σε «καταστάσεις κρίσης» με αποτελεσματικό τρόπο; Στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου, η συγγραφέας συζητά

την έννοια της κρίσης στην κοινωνική εργασία, τονίζοντας την αναγκαιότητα ενός ξεκάθਾਰου θεωρητικού πλαισίου, το οποίο μας οδηγεί σε συγκεκριμένου τύπου παρεμβάσεις και μοντέλα άσκησης της κοινωνικής εργασίας στην πράξη. Στην κατεύθυνση αυτή και αξιοποιώντας την προσέγγιση της ριζοσπαστικής κοινωνικής εργασίας, τοποθετείται απέναντι στις σοβαρές κρίσεις των τελευταίων περίπου 15 ετών στην Ελλάδα. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου, η συζήτηση εστιάζεται στην οικονομική κρίση, την κυρίαρχη ρητορική ενοχοποίησης του πληθυσμού την περίοδο 2010-2015, τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν και τις δραματικές επιπτώσεις τους στον πληθυσμό και την κοινωνική εργασία, καθώς και την απάντηση της κοινωνίας μέσω του κινήματος αλληλεγγύης-αντίστασης στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής εργασίας. Ειδικότερα, μελετάται η περίπτωση των Κοινωνικών Ιατρείων Αλληλεγγύης ως ένα παράδειγμα δομής αλληλεγγύης «από τα κάτω» (grassroots welfare initiatives). Έμφαση δίνεται στον ρόλο των κοινωνικών λειτουργών και στη μεθοδολογία της κοινωνικής εργασίας που εφαρμόστηκε στην πράξη στις συγκεκριμένες δομές. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με ορισμένους προβληματισμούς σχετικά με την κοινωνική εργασία στο σύγχρονο νεοφιλελεύθερο περιβάλλον, αλλά και τους τρόπους εφαρμογής στην πράξη της κοινωνικής εργασίας για την κοινωνική δικαιοσύνη.

Το τρίτο κεφάλαιο υπογράφουν οι Στεφανία Χαζαρή και ο Βασίλης Καραγκούνης. Το κείμενό τους εστιάζει στις επιπτώσεις της πανδημίας Covid-19 στην πρακτική της σχολικής κοινωνικής εργασίας στην Ελλάδα και αντλεί από τα ευρήματα σχετικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε με 10 σχολικούς κοινωνικούς λειτουργούς, οι οποίοι εργάζονται σε Σχολικές Μονάδες Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης της Θράκης. Τα ευρήματα της έρευνας αναδεικνύουν τις προκλήσεις που αντιμετώπισαν οι επαγγελματίες, οι μαθητές και οι οικογένειές τους στις επιμέρους φάσεις της πανδημίας –και κυρίως όσοι ανήκουν στη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης–, καθώς και την πρόσθετη επιβάρυνση προβλημάτων και αναγκών που προϋπήρχαν της πανδημίας. Η συζήτηση εστιάζεται στα αιτήματα που υποδέχτηκαν και στις αποκρίσεις των σχολικών κοινωνικών λειτουργών σε αυτά, στην ανεπάρκεια των σχετικών πολιτικών και των μέσων και πηγών βοήθειας, που είχαν στη διάθεσή τους, στην περαιτέρω επιδείνωση των συνθηκών εργασίας τους, καθώς και την περιορισμένη ετοιμότητα των τελευταίων για την άσκηση της κοινωνικής εργασίας με την αξιοποίηση εναλλακτικών μεθόδων επικοινωνίας. Υποστηρίζεται ότι, υπό το πρίσμα των συνεπειών που επέφερε η πανδημία, θα ήταν σημαντικό οι σχολικοί κοινωνικοί λειτουργοί να υιοθετήσουν μια διαφορετική, περισσότερο κριτικά προσανατολισμένη και αναστοχαστική οπτική. Η εν λόγω οπτική δύναται να ευνοήσει την ανάπτυξη ενός γόνιμου προβληματισμού όσον αφορά το συγκεκριμένο πλαίσιο στο οποίο οι ίδιοι καλούνται να υπηρετήσουν τους στόχους και τις αξίες της κοινωνικής εργασίας, αλλά και σε δράση για την αντιμετώπιση των ποικίλων αναγκών που αντιμετωπίζουν οι μαθητές και οι οικογένειές τους, τόσο κατά τη διάρκεια της πανδημίας όσο και πέρα από αυτή.

Η Darja Zaviršek, στο εξαιρετικά επίκαιρο κείμενό της, μελετά τις αποκρίσεις της κοινωνικής εργασίας στη βία, την πολυπλοκότητα και τις παραδοξότητες που χαρακτηρίζουν τις πολεμικές συγκρούσεις. Με αφετηρία την αποσπασματική έως σήμερα ένταξη του εν λόγω πεδίου παρέμβασης στην εκπαίδευση της κοινωνικής εργασίας, η συγγραφέας επεξεργάζεται με σαφήνεια και αποτελεσματικότητα ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών προσεγγίσεων και παραδόσεων της κοινωνικής εργασίας. Εστιάζοντας κυρίως στα ζητήματα που σχετίζονται με το φύλο, την αναπηρία, την ηλικία, αλλά και τη μεθοδολογία της αντιρατσιστικής κοινωνικής εργασίας στις παρεμβάσεις που αφορούν παιδιά, ενήλικες και κοινότητες σε συνθήκες πολέμου, θέτει μια σειρά από καίριους προβληματισμούς για το πεδίο αυτό. Η συζήτηση εστιάζεται στις δράσεις του δικτύου αλληλεγγύης και υποστήριξης ακαδημαϊκών και κοινωνικών λειτουργών από την Ουκρανία, ως ένα παράδειγμα διακρατικής αλληλεγγύης της διεθνούς κοινωνικής εργασίας, ενώ ολοκληρώνεται προτάσσοντας την αναγκαιότητα της περαιτέρω ανάδειξης του αντι-μιλιταρισμού ως μιας εκ των θεμελιωδών αξιών της κοινωνικής εργασίας.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, ο Ευριπίδης Παπαδημητρίου φέρνει στο προσκήνιο τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής ως μια πρόκληση για την κοινωνική εργασία. Η κλιματική αλλαγή αποτελεί σήμερα τον ισχυρότερο παράγοντα κοινωνικής μεταβολής που πλήττει την ευημερία, την ποιότητα ζωής και θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, ενώ απειλεί την υγεία ή ακόμη και τη ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων παγκοσμίως. Ταυτόχρονα προκαλεί οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα σε περιοχές του κόσμου που ήδη πλήττονται άμεσα από την κλιματική αλλαγή αλλά και σε πολλές άλλες, οι οποίες με έμμεσο τρόπο γίνονται αποδέκτες των συνεπειών του δυναμικού αυτού φαινομένου. Προβλήματα όπως είναι, για παράδειγμα, η ερημοποίηση, η λειψυδρία, η καταστροφή των καλλιεργειών δημιουργούν επισιτιστική ανασφάλεια, πολιτικές εντάσεις και συγκρούσεις, εξαναγκάζοντας ανθρώπους να ακολουθήσουν τα μονοπάτια της μετανάστευσης, με σημαντικές επιπτώσεις τόσο για τους ίδιους όσο και για τις κοινωνίες υποδοχής. Εντούτοις, ακόμη και στις κοινωνίες της ευημερίας η ρύπανση του περιβάλλοντος πλήττει την υγεία εκατομμυρίων ανθρώπων, ενώ ακραία καιρικά φαινόμενα προκαλούν ένα ήδη δυσβάστακτο κοινωνικό και οικονομικό κόστος. Η κλιματική κρίση, τα σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα που σχετίζονται με την κλιματική αλλαγή και την καταστροφή του περιβάλλοντος διαμορφώνουν ένα πεδίο εντός του οποίου η κοινωνική εργασία είναι απαραίτητο να προσδιορίσει με σαφήνεια τη δική της θέση. Άλλωστε, η κοινωνική εργασία βρίσκεται διαρκώς σε μια σχέση αλληλεπίδρασης με την κοινωνία, μεταβάλλει και είναι απαραίτητο να μεταβάλλεται και η ίδια προσαρμοζόμενη στα δεδομένα που διαμορφώνονται. Στο κείμενο υποστηρίζεται η άποψη ότι έννοιες όπως η περιβαλλοντική δικαιοσύνη, η ευαλωτότητα, η ανθεκτικότητα και η βιωσιμότητα μπορούν να έχουν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός θεωρητικού πλαισίου, το οποίο θα επιτρέψει στους κοινωνικούς λειτουργούς να συμβάλουν στην προστασία ατόμων από τις συνέπειες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και να ενισχύσουν τον ρόλο τους στην προσπάθεια για την ανάπτυξη βιώσιμων και ανθεκτικών κοινοτήτων.

Την πρώτη ενότητα ολοκληρώνει η μελέτη της Μαρίας Πετμεζίδου, η οποία εξετάζει κατά πόσον η τροχιά προς την ανάκαμψη από την πανδημία Covid-19 και την επακόλουθη κοινωνική και οικονομική κρίση μπορεί να αποτελέσει ευκαιρία για αναπροσαρμογή (recalibration) της κοινωνικής πολιτικής με σημαντική αναδιανεμητική επίδραση. Για τον σκοπό αυτό αξιοποιούνται αναλυτικές ιδέες από την πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με την προβληματική της αλλαγής στις πολιτικές ευημερίας. Οι επικείμενες κοινωνικές παρεμβάσεις εξετάζονται σε σχέση με τις πολιτικές τροχιές του πρόσφατου παρελθόντος, και ιδίως εκείνες της μακρόσυρτης περιόδου λιτότητας των προγραμμάτων δημοσιονομικής προσαρμογής. Εξίσου σημαντική είναι η νέα πρωτοβουλία της ΕΕ για την αντιμετώπιση της κρίσης, η οποία φαίνεται να χαράζει μια κατεύθυνση ανάκαμψης προς μια πράσινη και ψηφιακή μετάβαση και υιοθετεί «ηπιότερα» προαπαιτούμενα παροχής οικονομικής βοήθειας σε σύγκριση με εκείνα της Μεγάλης Ύφεσης. Την πρωτοβουλία αυτή συνοδεύει η αξιοποίηση του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων ως οδηγού (αν και μη δεσμευτικού). Παρ' όλα αυτά, όπως υποστηρίζει η Μαρία Πετμεζίδου, η ασάφεια και η αμφισημία σχετικά με τα βασικά στοιχεία της κοινωνικής διάστασης της ΕΕ (για παράδειγμα, όσον αφορά τη δίκαιη μετάβαση και το σχετικό βάρος των ενδυναμωτικών και προστατευτικών στοιχείων κατά το πρότυπο των κοινωνικών επενδύσεων) αφήνουν πολλά περιθώρια για διαφορετικές ερμηνείες των κοινωνικών συντεταγμένων της ανάκαμψης. Από την ανάλυση αναδεικνύεται ο τρόπος με τον οποίο το πλαίσιο των πολιτικών ανάκαμψης σε επίπεδο ΕΕ διασυνδέεται, σε εγχώριο επίπεδο, με τις ιδεολογικο-πολιτικές τάσεις της κυβέρνησης στη διαμόρφωση της κοινωνικής διάστασης του εθνικού σχεδίου ανάκαμψης και ανθεκτικότητας. Εξαιρετική σημασία έχει η προτίμηση του κυβερνώντος κόμματος στον πυλώνα της αγοράς, που βρίσκεται σε στενή σύνδεση με τη νεοφιλελεύθερη αφήγηση, η οποία καθορίζει με μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο το Σχέδιο ενσωματώνει την έννοια της δίκαιης μετάβασης και συνδυάζει τις κοινωνικές και εργασιακές μεταρρυθμίσεις.

Η δεύτερη ενότητα του τόμου περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια. Πρώτο κατά σειρά είναι το κείμενο που υπογράφουν οι Shulamit Ramon, Elena Allegri, Roberta di Rosa και Θεανώ Καλλινικάκη, το οποίο αναφέρεται στον σημαντικό αντίκτυπο που είχε η πανδημία Covid-9, κατά τη διάρκεια των ετών 2020-2021, στους αιτούντες άσυλο που ζούσαν την περίοδο εκείνη στη Βόρεια Ελλάδα και τη Νότια Ιταλία. Τα ευρήματα της συγκριτικής μελέτης που παρουσιάζεται επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση αναφορικά με τη βαθιά επίδραση που είχε η πανδημία στην προσωπική, σχεσιακή και πολιτική ευαλωτότητα των αιτούντων. Ωστόσο, όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς, οι ίδιοι οι αιτούντες άσυλο, παρά τις αντιξοότητες, διατήρησαν τα μακροπρόθεσμα σχέδια μετανάστευσής τους. Τα ευρήματα, τα οποία προέκυψαν από τη θεματική ανάλυση των συνεντεύξεων που πραγματοποιήθηκαν με 30 άτομα-αιτούντες άσυλο, αντικατοπτρίζουν την κρισιμότητα του πλαισίου στο οποίο βρέθηκαν απροσδόκτα, τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν στην προσπάθεια τήρησης των μέτρων κοινωνικής

αποστασιοποίησης και την ατελείωτη καθυστέρηση που υπέστησαν αναφορικά με τη λήψη αποφάσεων και την υλοποίηση των μεταναστευτικών τους σχεδίων. Στο ίδιο κείμενο καταδεικνύεται η χρησιμότητα της συγκριτικής ποιοτικής έρευνας με αυτόν τον συχνά παραμελημένο πληθυσμό, ενώ τονίζονται τα κοινά θέματα που προέκυψαν από την εν λόγω ανάλυση. Αναδεικνύονται επίσης οι σημαντικές διαφορές στις στάσεις με τις οποίες βρέθηκαν αντιμέτωποι οι αιτούντες άσυλο στις αναφερόμενες χώρες.

Το επόμενο κεφάλαιο υπογράφουν οι Θεανώ Καλλινικάκη, James Cox, Shulamit Ramon, Roberta di Rosa, Elena Allegri και Brian Littlechild. Το κείμενο εστιάζει στις εμπειρίες κοινωνικών λειτουργών στη Βόρεια Ελλάδα και τη Νότια Ιταλία και στις στρατηγικές διαχείρισης αιτούντων άσυλο την περίοδο της πανδημίας Covid-19. Τα ευρήματα προκύπτουν από τη θεματική ανάλυση συνεντεύξεων 40 κοινωνικών λειτουργών (20 σε κάθε χώρα), οι οποίες πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της πανδημίας και έως τον Μάρτιο του 2021. Σύμφωνα με τα ευρήματα της έρευνας, κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου, οι σχέσεις των επαγγελματιών με τους αιτούντες άσυλο ήταν τεταμένες και περιορισμένες, δεδομένης της απογοήτευσης των τελευταίων για τα μέτρα περιορισμού της πανδημίας, τα οποία ανέστειλαν τις διαδικασίες ασύλου. Στο πλαίσιο της έρευνας διερευνάται η υποστήριξη της ομάδας των επαγγελματιών. Επισημαίνεται ακόμη η έλλειψη εποπτείας, ειδικά για εκείνους των οποίων η εμπιστοσύνη και η αίσθηση της επαγγελματικής ακεραιότητας απειλούνταν σε αυτό το πλαίσιο. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο γίνεται επίσης διεξοδική συζήτηση για τις επιπτώσεις στην άσκηση της κοινωνικής εργασίας εντός και εκτός του πλαισίου της πανδημίας.

Το επόμενο κεφάλαιο, που υπογράφουν οι Στεφανία Μπακιρτζή, Ειρήνη Κατσάμα και Αγάπη Κανδυλάκη, επικεντρώνεται στην έμφυλη βία και συγκεκριμένα στη σεξουαλική βία εναντίον των γυναικών προσφύγων και μεταναστριών (Sexual and Gender Based Violence – SGBV), οι οποίες διαμένουν σε ανοιχτές δομές φιλοξενίας στην Ελλάδα. Υποστηρίζεται η συμβολή της κοινωνικής εργασίας με την οπτική του φύλου και ενάντια στην καταπίεση (gender based and anti-oppressive perspectives), στην υποστήριξη και ενδυνάμωση γυναικών αιτούντων άσυλο, μεταναστριών και προσφύγων που έχουν υποστεί σεξουαλική βία. Περιγράφονται όλες οι φάσεις των παρεμβάσεων κοινωνικής εργασίας, η ανάπτυξη προγραμμάτων πρόληψης, η διαδικασία αναγνώρισης και εντοπισμού και η διαχείριση και υποστήριξη περιπτώσεων σεξουαλικής βίας. Η συζήτηση τεκμηριώνεται και εμπλουτίζεται από τη διεξοδική παρουσίαση μιας μελέτης περίπτωσης, καθώς και τα εμπειρικά δεδομένα της διαχείρισης. Υπό το πρίσμα των θεωρητικών προσεγγίσεων και μεθόδων της κοινωνικής εργασίας, ενδιαφέρον παρουσιάζει η διεξοδική σύνδεση των εμπειρικών δεδομένων με τις αντικαταπιεστικές προσεγγίσεις.

Τη δεύτερη ενότητα ολοκληρώνει το κείμενο του James Cox, ο οποίος, συνεκτιμώντας και συνδυάζοντας ποικίλες εμπειρίες και δράσεις με πρόσφυγες από διαφορετικές οπτικές, θίγει καίρια ζητήματα και διατυπώνει προβληματισμούς σχετικά

με τη φύση της κοινωνικής εργασίας ως μορφή συλλογικής κοινωνικής δράσης. Η συζήτηση συνδέει τη δράση των κοινωνικών λειτουργών σε όλους τους ρόλους με την αυτογνωσία, τον κριτικό αναστοχασμό και την απόκριση στις δυσκολίες και τα εμπόδια με επαγγελματικές πρακτικές. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι ψηφιακές γέφυρες, οι ευκαιρίες και οι προκλήσεις στη δουλειά με τους πρόσφυγες είναι πλέον αναπόσπαστο στοιχείο της συλλογικής κοινωνικής δράσης· ωστόσο, η ενεργητική ακρόαση και η αποδοχή εξακολουθούν να διατηρούν τη σημασία τους.

Η τρίτη ενότητα αποτελείται από πέντε κεφάλαια. Η Ζωή Καφείβα και η Αγάπη Κανδυλάκη στο κείμενό τους επικεντρώνονται στην ανάδειξη του «λόγου» και της εμπειρίας των γυναικών-επαγγελματιών, ήτοι των κοινωνικών λειτουργών, ψυχολόγων και νομικών συμβούλων, που υποστηρίζουν ενήλικες γυναίκες οι οποίες έχουν επιβιώσει από μια εμπειρία εκμετάλλευσης και εμπορίας ανθρώπων. Διερευνούν το κατά πόσον οι προαναφερόμενοι επαγγελματίες λαμβάνουν υπόψη την έμφυλη διάσταση του φαινομένου στο πλαίσιο της συμβουλευτικής διαδικασίας με τις γυναίκες αυτές. Στα άτομα που είναι θύματα αυτής της μορφής εκμετάλλευσης παραβιάζονται θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, καθώς χάνουν το δικαίωμά τους να επιλέγουν και να αποφασίζουν τα ίδια για τη ζωή τους και γίνονται όχι μόνο έρμαια των αποφάσεων των δραστών, αλλά και μέσα παραγωγής κέρδους. Όπως τονίζουν οι συγγραφείς του κεφαλαίου, όσα άτομα καταφέρνουν να διαφύγουν ή να αφεθούν ελεύθερα από τους εκμεταλλευτές τους, είναι σημαντικό να λάβουν υποστήριξη, ώστε να μπορέσουν να διαχειριστούν αυτό που τους συνέβη. Τα διαθέσιμα στοιχεία, τόσο σε διεθνές όσο και σε εθνικό επίπεδο, συμφωνούν πως η πλειονότητα των θυμάτων είναι γυναίκες και κορίτσια, γεγονός που καθιστά την εμπορία ανθρώπων μορφή έμφυλης βίας. Η έρευνά τους εστιάζει στον τρόπο που οι γυναίκες επαγγελματίες βιώνουν αυτή την εμπειρία της συνεργασίας με τις γυναίκες επιζώσες, καθώς και στο πώς αισθάνονται οι ίδιες, ως γυναίκες επαγγελματίες, μέσα σε αυτή τη διαδικασία.

Στο επόμενο κεφάλαιο, η Ράνυ Καλούρη διερευνά εάν στα υπάρχοντα προγράμματα σπουδών κατάρτισης ή και επιμόρφωσης συμβούλων περιλαμβάνονται θέματα τα οποία στοχεύουν στην κατανόηση και άρση των διακρίσεων, στην ενθάρρυνση της πολυμορφίας, αλλά παράλληλα και της ισότητας σε κάθε εκπαιδευτικό και εργασιακό χώρο. Εξετάζει επίσης την ύπαρξη ή όχι βιωματικών θεματικών εργαστηρίων με στόχο την εκπαίδευση των συμβούλων στην ανάλυση και κατανόηση των δικών τους τυχόν στερεοτυπικών θέσεων, προκειμένου, αφενός, την άρση των διακρίσεων και, αφετέρου, την ανάπτυξη δεξιοτήτων για την αντιμετώπισή τους. Στην αναζήτησή της περιλαμβάνει τα προγράμματα εκπαίδευσης συμβούλων –προπτυχιακού, μεταπτυχιακού ή σεμιναριακού επιπέδου– στη δημόσια τριτοβάθμια εκπαίδευση, καθώς και τα εκπαιδευτικά προγράμματα, σεμινάρια και συνέδρια που παρέχονται από σωματεία και κοινότητες που αγωνίζονται για την κοινωνική δικαιοσύνη. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι, εφόσον η συμβουλευτική παραπέμπει στην «άνευ όρων αποδοχή», είναι σαφές ότι στερεότυπα-προκαταλήψεις και παγιωμένες αντι-

λήψεις που επηρεάζουν τη συμπεριφορά δεν έχουν καμία θέση στη συμβουλευτική διαδικασία. Κατ' επέκταση, η εκπαίδευση και η επιμόρφωση των συμβούλων θα πρέπει –ή θα έπρεπε– να στοχεύει στην εκπαίδευσή τους σε θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης και καταπολέμησης των στερεοτύπων, προκειμένου να είναι σε θέση για την «άνευ όρων αποδοχή» ατόμων-«πελατών» που έχουν υποστεί διακρίσεις και έχουν βιώσει άδικη μεταχείριση. Παράλληλα, παρουσιάζεται περισσότερο από ποτέ ως αναγκαία η εφαρμογή της στις ευάλωτες ομάδες, σε ένα ευρύτερο ζητούμενο κοινωνικής δικαιοσύνης και καταπολέμησης των διακρίσεων. Διακρίσεων που έχουν να κάνουν με το φύλο, την εθνοτική καταγωγή, τη θρησκεία και άλλων ποικίλων χαρακτηριστικών.

Τη σύνδεση της δημιουργικής γραφής και φωτογραφίας δρόμου με σκοπό την καλλιέργεια του διαλόγου σχετικά με ζητήματα ανισοτήτων πραγματεύεται το κείμενο της Μαρέττας Σιδηροπούλου. Η πρότασή της αντλεί θεωρητικά στοιχεία για το περιεχόμενο της έννοιας της δικαιοσύνης από το έργο της Nussbaum (2020). Παράλληλα, χρησιμοποιεί μεθόδους, τεχνικές και εργαλεία από το πεδίο της δημιουργικής γραφής. Με αφορμή συγκεκριμένες φωτογραφίες προτείνει την τεχνική των Στρατηγικών της Οπτικής Σκέψης (Visual Thinking Strategies) (Yenawine, 2013) για την αξιοποίηση της φωτογραφίας δρόμου ώστε να δημιουργήσει έναν συνεργατικό χώρο για έκφραση και συζήτηση ως προς το μέτρο της δικαιοσύνης (Nussbaum, 2020). Οι φωτογραφίες προέρχονται από το έργο της Vivian Maier (1926-2009), φωτογράφου αυστριακής-γαλλικής καταγωγής της οποίας το έργο ανακαλύφθηκε και αναγνωρίστηκε πρόσφατα. Το έργο της προσφέρεται ως ιδιαίτερα γόνιμο έναυσμα για την ευαισθητοποίηση ομάδων σχετικά με την κοινωνική δικαιοσύνη και τις διακρίσεις, καθώς αποτυπώνει όψεις της ζωής των κοινωνικά περιθωριοποιημένων σε συνδυασμό με μια συγκριτική ματιά σε εικόνες προνομιούχων ατόμων. Κατά τη Nussbaum (2013), για να κατανοήσουμε τον διαφορετικό άλλο, η ικανότητα της «αφηγηματικής φαντασίας» μεταθέτει την οπτική από το εγώ στον άλλον άνθρωπο και συντελεί στην ανάπτυξη της δεξιότητας να κατανοούμε την προσωπική ιστορία, να συμμεριζόμαστε τα συναισθήματα, τους στόχους και τις προσδοκίες του διαφορετικού άλλου. Επομένως, η σημασία της είναι μεγάλη για την καλλιέργεια σχέσεων με τους άλλους ανθρώπους και την οικοδόμηση της δημοκρατίας. Η πρόταση, που απευθύνεται σε ομάδες παιδιών ή ενηλίκων, στοχεύει να συμβάλει στην καλλιέργεια της ενσυναίσθησης, την πρόκληση κυρίαρχων αφηγήσεων, την προώθηση του διαλόγου και την αποδοχή της διαφορετικότητας. Η πρωτοτυπία έγκειται τόσο στην αξιοποίηση του έργου της Maier όσο και στον συνδυασμό μεθόδων και τεχνικών από διαφορετικά πεδία για να προσεγγιστούν ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης και ανισότητας.

Οι Ανδρέας Απ. Σόλιας, Γιώργος Μπάρτζης, Νίκος Ε. Δέγλερς και Μαρία Βασιλειάδου εξετάζουν τη διεργασία της γήρανσης υπό μια ιδιαίτερη οπτική και αναδεικνύουν τον ρόλο του εθελοντισμού στην ευδόκιμη γήρανση. Όπως υποστηρίζουν οι συγγραφείς του κειμένου, η διεργασία της γήρανσης επιφέρει αλλαγές στις σωματικές

λειτουργίες με την εμφάνιση ή και επιδείνωση των νόσων φθοράς. Παράλληλα βιώνεται πλήθος ψυχοκοινωνικών αντιξοοτήτων, με κυριάρχες τις πάσης φύσεως απώλειες που σε συνδυασμό με τις συμπεριφορές διάκρισης (ageism) αντικατοπτρίζονται σε μια γκρίζα εικόνα με την οποία είναι εξοικειωμένη η πλειονότητα. Παρ' όλα αυτά, σημαντική μερίδα των ειδικών αλλά και του ευρέος κοινού προσβλέπουν και αγωνίζονται για τη μετάβαση από τη συνήθη (usual) στην ευδόκιμη (successful) γήρανση, όπως την όρισαν οι Rowe και Kahn (2015). Η προσπάθεια για μείωση της επίπτωσης (incidence) των νόσων φθοράς και η επίτευξη του μικρότερου δυνατού βαθμού έκπτωσης, αλλά και η εμπλοκή του ηλικιωμένου στα δρώμενα με άξονα τις προσδοκίες και τους στόχους του, στο πλαίσιο των πολιτισμικών χαρακτηριστικών του συστήματος στο οποίο ζει, συμβάλλουν στο αίσθημα ελέγχου και βελτιώνουν την αντίληψή του για τη θέση του στη ζωή. Η δημιουργική αυτονομία απελευθερώνει το άτομο από εξαρτητικές συμπεριφορές και δυσλειτουργικές εμμονές, βελτιώνοντας τις ικανότητες ανταπόκρισης στις αντιξοότητες (cope-with). Η αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης δεν έχει μόνο επιπτώσεις (π.χ. επιβάρυνση του συστήματος υγείας και κοινωνικής ασφάλισης). Οι σημερινοί ηλικιωμένοι, σε καλύτερη φυσική κατάσταση και με υψηλότερο εκπαιδευτικό επίπεδο σε σχέση με αυτούς των προηγούμενων γενεών, ελκύουν το ενδιαφέρον εθελοντικών οργανώσεων και φορέων.

Το τελευταίο κεφάλαιο της τρίτης ενότητας το υπογράφει ο Νικόλαος Τσέργας. Στο κείμενό του εξετάζει μια σημαντική μορφή θεάτρου, το Θέατρο του/των Καταπιεσμένου/ων του Augusto Boal, που εστιάζει στην άρση των διακρίσεων και την καταπολέμηση των κοινωνικών αδικιών. Όπως μας θυμίζει ο συγγραφέας, το θέατρο του καταπιεσμένου διαμορφώθηκε από τον Augusto Boal κατά τη δεκαετία του 1960 υπό την επίδραση των ιδεών του Paulo Freire. Το θέατρο του καταπιεσμένου είναι ένα σύστημα που αποτελείται από διάφορες μορφές μεθόδων, τεχνικών, εκ των οποίων οι πιο σημαντικές είναι το Θέατρο Εφημερίδα, το Θέατρο Εικόνα, το Θέατρο Forum/Θέατρο της Αγοράς, το Αόρατο Θέατρο (Teatro invisible), το Ουράνιο Τόξο της Επιθυμίας (Rainbow of Desire), το Νομοθετικό Θέατρο. Οι τεχνικές αυτές προωθούν την αλλαγή σε προσωπικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, λειτουργώντας ως μια μορφή ή ένα σύνολο μεθόδων προετοιμασίας για τη ζωή (rehearsal for life), την αντιμετώπιση των κοινωνικών προβλημάτων, των ανισοτήτων και των διακρίσεων, ιδιαίτερα σε συνθήκες κοινωνικής αποστέρησης. Κύριος στόχος είναι η απελευθέρωση των ατόμων από ορατές μορφές καταπίεσης (visible oppressions), όπως είναι η φτώχεια, η κοινωνική αδικία, οι διακρίσεις κ.ά. Το θέατρο του καταπιεσμένου επιδιώκει την κριτική συνειδητοποίηση ατόμων, ομάδων και κοινοτήτων, την αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την αντιμετώπιση των διακρίσεων και την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης (Boal, 2008).

Η τέταρτη και τελευταία ενότητα του τόμου περιλαμβάνει τρία κείμενα. Στο πρώτο εξ αυτών, η Θεώνη Κουφονικολάκου αναδεικνύει εύγλωττα την οργανική σύνδεση ανάμεσα στο πλαίσιο λειτουργίας του δημοκρατικού σχολείου, με έμφαση στην κοινωνική κουλτούρα που τροφοδοτείται μέσω αυτού. Επικεντρώνεται στην αποτε-

λεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου της βίας σε βάρος των παιδιών, ιδίως στο σκέλος της έγκαιρης αναγνώρισης της κακοποίησης και της πρόληψης και αποτελεσματικής αντιμετώπισης της ενδοσχολικής βίας και του εκφοβισμού. Ειδικότερα, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο αναλύονται οι πολυσχιδείς εκδηλώσεις της βίας κατά των παιδιών και οι επιμέρους εκφάνσεις της υποχρέωσης της πολιτείας με γνώμονα τη Διεθνή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού και τα ερμηνευτικά Γενικά Σχόλια της Επιτροπής του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού. Παρουσιάζεται ο ρόλος του σχολείου στην τρέχουσα συνθήκη, οι υποχρεώσεις των εκπαιδευτικών με βάση το υφιστάμενο θεσμικό πλαίσιο και τα ποικίλα προσκόμματα στην ανταπόκρισή του ως προς την αναγνώριση και διαχείριση περιστατικών κακοποίησης. Αναδεικνύονται τα χαρακτηριστικά του σύγχρονου δημοκρατικού σχολείου, οι πρακτικές εγγυήσεις για την οικοδόμησή του και εντέλει φωτίζεται η σχέση ανάμεσα στα υλικά που το απαρτίζουν και στη δημιουργία κατάλληλων συνθηκών για την πρόληψη και έγκαιρη αναγνώριση της κακοποίησης και την πρόληψη και αντιμετώπιση της ενδοσχολικής βίας.

Στο επόμενο κεφάλαιο, οι συγγραφείς Χρήστος Παναγιωτόπουλος, Ιωάννα Κατσουάρη και Άννα Πλεύρη εστιάζουν στην έννοια του Βέλτιστου Συμφέροντος του Παιδιού. Αναλύουν τρόπους εφαρμογής από τους εμπλεκόμενους φορείς παιδικής προστασίας (κοινωνικές υπηρεσίες, υπηρεσίες ψυχικής υγείας, νομικές υπηρεσίες, εκπαίδευση κ.ά.). Αναφορά γίνεται και στις προκλήσεις του συγκεκριμένου πεδίου, καθώς η διεπιστημονική συνεργασία δημιουργεί δυσκολία στην κατανόηση της συγκεκριμένης έννοιας αλλά και στη διασφάλιση του καλώς νοούμενου συμφέροντος του παιδιού. Η ενεργή συμμετοχή του παιδιού αποτελεί σημείο αναφοράς του εν λόγω κεφαλαίου. Ειδικότερα, αναπτύσσεται τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο η ανάγκη μιας κοινής αντίληψης για το πώς αξιολογείται αλλά και πώς διασφαλίζεται το συμφέρον του παιδιού σε διάφορους χώρους από όλους τους επαγγελματίες. Πρόκειται για πρωτότυπο υλικό το οποίο πηγάζει από τη μελέτη σύγχρονης βιβλιογραφίας αλλά και από έρευνα δράσης στο πλαίσιο έρευνας που διενεργήθηκε στην Κύπρο για λογαριασμό της Επιτροπής Προστασίας των Δικαιωμάτων του Παιδιού. Στόχος αυτής της έρευνας είναι να αναδείξει όλα τα βήματα που χρειάζεται να ακολουθούν οι σύγχρονοι επαγγελματίες παιδικής προστασίας για να διασφαλίζουν το συμφέρον του παιδιού. Τέλος, διατυπώνονται προτάσεις/εισηγήσεις για την εξασφάλιση τόσο της διαδικασίας όσο και της συμμετοχής όλων των εμπλεκόμενων φορέων, πόσο μάλλον και των ίδιων των παιδιών.

Την τέταρτη ενότητα ολοκληρώνει το κείμενο που υπογράφουν οι Γιώργος Τσιάκαλος, Σεβαστή Χατζηφωτίου, Απόστολος Πανταζής και Μιχαήλ Καβούκκης. Οι συγγραφείς, μέσα από την οπτική της κοινωνικής εργασίας, εστιάζουν στη σημασία της εκπαίδευσης στη ζωή των παιδιών προσφύγων. Παράλληλα, παρουσιάζονται δεξιότητες και παρεμβάσεις των κοινωνικών λειτουργών που αφορούν την υποστήριξη των παιδιών προσφύγων και κατ' επέκταση των οικογενειών τους, καθώς και τα οφέλη που αποκομίζουν οι ωφελούμενοι. Καθώς ένας από τους βασικότερους

πυλώνες της ένταξης των παιδιών προσφύγων είναι η συμμετοχή τους στην εκπαίδευση, η συμβολή του κοινωνικού λειτουργού καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική στην εκπαιδευτική διαδικασία, από τη στιγμή που με τις δεξιότητες και τις παρεμβάσεις του επηρεάζει την εκπαιδευτική κοινότητα ώστε να ανταποκριθεί στις διαφορετικές ανάγκες όλων των μαθητών.

Κλείνοντας, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε καταρχάς τους συγγραφείς⁴ του τόμου, οι οποίοι με χαρά, προθυμία και συνέπεια ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμά μας και μοιράστηκαν μαζί μας τις σκέψεις, τους προβληματισμούς και τις εμπειρίες τους. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλουμε στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, ΔΠΘ, που μας ανέθεσε την επιμέλεια αυτού του τόμου, η θεματική και η έκδοση του οποίου αντλεί σε σημαντικό βαθμό από το Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο που πραγματοποιήθηκε 1-3 Νοεμβρίου 2019 στην Κομοτηνή, από το Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, ΔΠΘ, σε συνεργασία με τον Σύνδεσμο Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδας (ΣΚΛΕ), το Κέντρο Κοινωνικής Εργασίας του Πανεπιστημίου του Essex και τη Διεθνή Ομοσπονδία Κοινωνικών Λειτουργών (IFSW), έχοντας ως επίτιμο συν-διοργανωτή τον Δήμο Κομοτηνής και την υποστήριξη της Περιφέρειας ΑΜΘ. Θερμές ευχαριστίες στον Νίκο Κουραχάνη, επίκουρο καθηγητή του Τμήματος Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου, για τη συνεισφορά του στη μετάφραση του κεφαλαίου 6. Ευχαριστούμε θερμά επίσης τη Σεβαστή Μπούμπαλου και την Όλγα Παπακώστα των εκδόσεων Τόπος για την εξαιρετική συνεργασία και την άρτια επιμέλεια και φροντίδα του βιβλίου.

Οι επιμελητές του τόμου
Βασίλης Καραγκούνης, Ειρήνη Κατσαμά και Νικόλαος Τσέργας
Κομοτηνή, 22 Δεκεμβρίου 2023

4. Ο προσεκτικός αναγνώστης θα παρατηρήσει μια σχετική ανομοιομορφία που χαρακτηρίζει το γλωσσικό ύφος των επιμέρους κειμένων του τόμου, όπως, για παράδειγμα, η χρήση διπλών τύπων («η/ο» και «την/τον») σε κάποια από αυτά. Παρά τη σχετική ομοιομορφία γλωσσικού ύφους, που συνήθως χαρακτηρίζει τα ακαδημαϊκά κείμενα, στον συγκεκριμένο τόμο επιλέξαμε να περιορίσουμε στο ελάχιστο τις δικές μας παρεμβάσεις, αποδεχόμενοι το προσωπικό ύφος γραφής του κάθε συγγραφέα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Γενική Γραμματεία Δημογραφικής και Οικογενειακής Πολιτικής και Ισότητας των Φύλων (2021). 2η Ετήσια Έκθεση για τη βία κατά των γυναικών. <https://isotita.gr/wp-content/uploads/2021/11/2h-ethsia-ekthesi.pdf>
- Καλλινικάκη, Θ. (2012). Όψεις της κοινωνικής εργασίας την εποχή της οικονομικής κρίσης. *Κοινωνική Εργασία*, 107, 135-151.
- Καραγκούνης, Β. (2018). Η προάσπιση της ετερότητας στην κοινωνική εργασία. Στο Α. Κανδυλάκη (επιμ.), *Κοινωνική εργασία, πολιτισμική ετερότητα και κριτικός αναστοχασμός: Ερευνητικές μελέτες και παραδείγματα βιωματικής μάθησης* (σσ. 101-112). Τόπος.
- Nussbaum, M. (2020). *Δημιουργώντας ικανότητες. Η θεωρία της ανθρώπινης ανάπτυξης* (μετ. Β. Χρήστου). Gutenberg.
- Nussbaum, M. (2013). *Όχι για το κέρδος. Οι ανθρωπιστικές σπουδές προάγουν τη δημοκρατία* (μετ. Γ. Χρησιτίδης). Κριτική.
- Παπαθεοδώρου, Χ., Μισός, Β. & Παπαναστασίου, Σ. (2020). *Κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών λιτότητας στην Ελλάδα*. ΙΝΕ-ΓΣΕΕ. https://ineobservatory.gr/wp-content/uploads/2020/07/13-EPISTHMONIKH-EKTHESI_EBOOK.pdf
- Πετμεζίδου, Μ., Παπαναστασίου, Σ., Πεμπεζόγλου, Μ., Παπαθεοδώρου, Χ. & Πολυζωίδης, Π. (2015). *Υγεία και μακροχρόνια φροντίδα στην Ελλάδα*. Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ. Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων. <https://ineobservatory.gr/wp-content/uploads/2016/06/Meleti-35.pdf>
- Πιλίσης, Θ. (2011). Η σχολική κοινωνική εργασία στην Ελλάδα: Διαπιστώσεις, προκλήσεις και προβληματισμοί. Στο Σ. Πάρλαλης, *Οι πρακτικές εφαρμογές της κοινωνικής εργασίας στην Ελλάδα και την Κύπρο*. Πεδίο.
- Χολέβα, Μ.Κ. (2021). Τα φαινόμενα της έμφυλης βίας σε γυναίκες πρόσφυγες στην Ελλάδα. Στο Ν. Βαΐου, Γ. Πετράκη & Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), *Έμφυλη βία κατά των γυναικών*. Αλεξάνδρεια.

Ξενόγλωσση

- Alcock, P. (2006). *Understanding Poverty* (3rd ed.). Palgrave MacMillan.
- Bhugra, D. (2016). Social discrimination and social justice. *International Review of Psychiatry*, 28(4), 336-341.
- Boal, A. (2008). *Theatre of the Oppressed*. Pluto.
- Carrascal, O.N., Prevert, A. & Bogalska-Martin, E. (2012). La discriminación social desde una perspectiva psicopsicológica. *Revista de psicología Universidad de Antioquia*, 4(1), 7-20.
- Chandola, T. & Conibere, R. (2015). Social Exclusion, Social Deprivation and Health. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (2nd ed.). <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.14087-5>.
- Coppock, V. & Dunn, B. (2010). *Understanding social work practice in mental health*. Sage.
- Hudson, C. (2005). Socioeconomic Status and Mental Illness: Tests of the Social Causation and Selection Hypotheses. *American Journal of Orthopsychiatry*, 75(1), 3-18.
- Kallinikaki, Th. (2015). Child Protection in Times of Crisis in Greece. *International Journal of Social Pedagogy*, 4(1), 177-189. DOI: 10.14324/111.444.ijsp.2015.v4.1.013
- Karanikolos, M., Mladovsky, P., Cylus, J., Thomson, S., Basu, S., Stuckler, D., Makenbach, J.P. & McKee, M. (2013). Financial crisis, austerity, and health in Europe. *The Lancet*, 381(9874), 1323-1331. DOI: 10.1016/S0140-6736(13)60102-6
- Levitas, R.A., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E.H.R.R. & Patsios, D. (2007). The Multi-dimensional Analysis of Social Exclusion. (246 plus additional Appendix 7 ed.) Department for Communities and Local Government (DCLG). http://www.cabinetoffice.gov.uk/social_exclusion_task_force/publications/multidimensional.aspx
- McDonald, C., Harris, J. & Wintersteen, D. (2003). Contingent on context: Social work and the state in Australia, Britain and the United States. *British Journal of Social Work*, 33, 191-208.

- Montané, A. (2015). Justicia social y educación. *RES, Revista de Educación Social*, 21, 92-113.
- Morris, K., Mason, W., Bywaters, P., Featherstone, B., Daniel, B., Brady, G., Bunting, L., Hooper, J., Mirza, N., Scourfield, J. & Webb, C. (2018). Social work, poverty, and child welfare interventions. *Child and Family Social Work*, 23(3), 364-372. <https://doi.org/10.1111/cfs.12423>
- Myck, M., Najsztub, M. & Oczkowska, M. (2015). Measuring social deprivation and social exclusion. In A. Börsch-Supan, T. Kneip, H. Litwin, M. Myck & G. Weber (eds), *Ageing in Europe—Supporting policies for an inclusive society* (pp. 67-78). DeGruyter.
- Pentaraki, M. (2017). Practicing social work in a context of austerity: Experiences of public sector social workers in Greece. *European Journal of Social Work*. DOI: 10.1080/13691457.2017.1369396
- Petmesidou, M. (2013). *Crisis and Austerity: A Painful Watershed for the Greek Welfare State?* <http://www.psa.ac.uk/insight-plus/blog/crisis-and-austerity-painful-watershed-greek-welfare-state>
- Petmesidou, M. (2011). *Is the EU-IMF 'rescue plan' dealing a blow to the Greek welfare state?* CROP Poverty Brief 4. www.crop.org/viewfile.aspx?id=225
- Procter, N., Baker, A., Kenny, M.A., Macedo, D. & Ferguson, M. (2022). *Mental health of people of immigrant and refugee backgrounds* (Doctoral dissertation). Cambridge University Press.
- Ramsay, S. (2020). Let's not return to business as usual: Integrating environmental and social wellbeing through hybrid models post COVID-19. *International Social Work*, 63(6), 798-802.
- Rowe, J.W. & Kahn, R.L. (2015). Successful Aging 2.0: Conceptual Expansions for the 21st Century. *The Journals of Gerontology. Series B, Psychological Sciences and Social Sciences*, 70(4), 593-596.
- Sánchez-Valverde, C. (2013). "De lo legal y lo legítimo". In C. Sánchez-Valverde & A. Montané (coord.) (2013), *Derechos Humanos y Educación Social* (pp. 101-118). Editorial Germania.
- Thompson, N. (2020). *Anti-discriminatory practice: Equality, diversity and social justice*. Bloomsbury Publishing.
- Thompson, N. (2009). *Understanding social work: Preparing for practice* (3rd ed.). Palgrave Macmillan.
- Torrecilla, F.J.M. & Castilla, R.H. (2011). Hacia un concepto de justicia social. *REICE. Revista Iberoamericana sobre Calidad, Eficacia y Cambio en Educación*, 9(4), 7-23.
- Vaughan, G.M. & Hogg, M.A. (2014). *Social psychology*. Pearson.
- WHO (2011). *Impact of economic crisis on mental health*. Geneva: World Health Organization. <http://www.euro.who.int/mental-health>
- Yenawine, P. (2013). *Visual thinking strategies: Using art to deepen thinking across school disciplines*. Harvard Education Press.